

5. Ганиева Г. Р. Фразеологические единицы с компонентом именем собственным в английском, русском и татарском языках. - Нижнекамск: Нижнекамский химико-технологический институт (филиал) ФГБОУ ВПО «КНИТУ», 2012. –С.109.
6. Дарзаманова Г. З. Фразеологические единицы и паремии с антропонимами в русском, татарском и английском языках: автореф. дисс. ... к. филол. н. –Казань: 2002, -С.21.
7. Карлыбаева Г.Е. Эжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеліктері. Филол. и. д.... дисс. – Нөкіс: 2017, 77-85-б.
8. Катанов Н.Ф. Алфавитный указатель собственных имён, встречающихся в первом томе Образцов народной литературы тюркских племён, собранных В.В. Радловым. Представлено Акад. в заседании Ист.-филол. отд. 22 сент. 1887 г.; сост. Н.Ф. Катанов. -СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1888. –С.34.
9. Курбонов Т., Худойбердиева М. Бадий асарлардаги топонимларнинг лингвистик ва изохи масаласи (Пиримкул Қодировнинг «Юлдузлы тунлар», «Хумоюн ва Акбар» романлари материаллари асосида). -Самарқанд: СамДУ, 2009. 80-б.
10. Mikayilova Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında lingvistik tədqiqat). - Bakı: Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya, 2008. 302-s.
11. Şükürlü E.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində onomastik vahidlər. - Bakı: Mütərcim, 2011. 124-s.

РЕЗЮМЕ

Мақолада туркийшуносликда фольклор тилидаги ономастик бирликларнинг тадқиқи бўйича маълумотлар берилган. Фольклорнинг турли жанрларидаги топоним, антропонимларнинг ўрганилиши ҳақидаги тадқиқотлар таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация об исследовании ономастических единиц фольклорного языка в тюркологии. Был проведен исследовательский анализ по топонимическому и антропонимическому изучению различных жанров фольклора

SUMMARY

In the article, the information about onomastics units of folklore language in the study of Turkic languages is given. There has been done the investigation analysis in the toponymic and anthroponymic study of different genres of folklore.

УДК: 81 373.21

ШЫМБАЙ ТОПОНИМЛЕРИ – ХАЛЫҚ ҚОСЫҚЛАРЫНДА

Г.М.Абишов - Қарақалпақ тили қәнигелиги таяныш докторанты

Ж.Махсегова - студент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: Чимбай, Ўтениң шўри, Давқара, Тазғара, Аршан, Кенегес, Манғит, Бақанли.

Ключевые слова: Чимбай, солончак Утеша, Даукара, Тазгара, Аршан, Кенегес, Мангит, Баканлы.

Key words: Chimbai, salt-cellar of Utesh, Dawkara, Tazgara, Arshan, Keneges, Mangit, Bakanli.

Қарақалпақ халқы өзиниң бай мәдениет мийрасларына ийе. Олар өзлериниң руўхый байлығы сыпатында халық аўызекі әдебияты дәретпелерин пайда еткен. Сол халық аўызекі дәретпелеринде өзлериниң тарийхы, социаллық жағдайы, кәсиби, миллий ұрп-әдет дәстүрлері, дини, жайласқан географиялық орны ҳақында келтирип өткен. Биз халқымызға тән фольклорлық шығармаларды үйрениў арқалы да көплеген тарийхый факторларға, топонимикалық материалларға ийе болыўымыз мүмкин. Оларды толап, системаластырып илимий изертлеў арқалы топонимикалық мағлыўматлар аламыз. Сонлықтан, халық аўызекі дәретпелериндеги топонимлерди лингвистикалық бағдарда үйрениў лексикология, ономастика ҳәм меншикли атлықлар қурамын толықтырыўда әҳмийетли орын ийелейди.

Қосықлар қайсы халық болмасын оның руўхый дүнәсының ең бай ғәзийнеси болып есапланады. Қарақалпақ халық аўызекі дәретпелериниң ишинде халық қосықлары пайда болыўы жағынан фольклордың ең ески, ең әйемги жырларынан бири. Оларда халық өзлериниң турмыс жағдайы, тарийхый әҳмийетке ийе ўақыя, адамлар, руў атлары ҳәм олар жайласқан географиялық орын ҳақында келтирип өткен. Сонлықтан да, халық қосықларында топонимикалық материаллар белгили дәрежеде орын алған:

Кенегес, Маңғыттың еккени салы,
Қызлары перийзат жүзинде қалы,
Сөйлесе төгилер аўзынан палы,
Сондай жанан қызлары бар Шымбайдың.

Шымбай – Қарақалпақстандағы белгили қалалардың бири. Ол халқымыздың тарийхы менен байланыслы әҳмийетли ўақыялардың гүўасы болған жер. Бул атама ҳақында жазба дереклерде, халық аўызекі дәретпелеринде ушаратыўымыз мүмкин. Әсиресе, халық аўызекі дәретпелериниң бири болған халық қосықларында Шымбай топоними қатнасан қатарларды жийи ушыратамыз:

Алыстан көринген Чимбайдың моры,
Ағарып көринген Өтениң шоры,
Табанлап алады ябының зоры,
Арық-турық жолда қалды яранлар.

[«Өтениң шоры», 2:332]

Келтирилген қосық қатарларында Шымбай атамасы ҳәм халықтың арасында белгили болған Өтениң шоры антропотопонимлері қолланылған. Өтениң шоры ҳәзирги Тазғара АПЖ аймағында жайласқан кең көлемдеги шор-кебирли жер атамасы. Топоним бул жерде Өте исмли адамның үйи жайласқанлығы себепли пайда болған.

Халықтың турмыслық қосықларында географиялық атамалар менен бирге, усы жердеги жергиликли халықтың қандай кәсип пенен шуғылланғаны, мийнет қурааларының атлары да келтириледі:

Арқасы Дәўқара, қубласы Шымбай,
Еки ортада қос айдадық бир тынбай,
Сондағы еккениң бир батпан бийдай,
Аман қайттыңыз ба пазнаңыз сынбай? [2:334]

Қосық қатарларында Шымбай топоними ҳәм ҳәзирги Тахтакөпир районы аймағындағы Дәўқара географиялық орын атлары тилге алынып, сол аймақтағы халықтың қандай кәсип пенен шуғылланғаны ҳақында мағлыўмат берилген.

Халық қосықларының темасы ҳәр қыйлы. Бунда батырлық, мәртлик, адамгершилик, муҳаббат ҳәм тәбият темалары пүткіллей араласып кеткен. Базы қосықларда жер атамалары менен байланыслы лирикалық сезимлер баслы орынды ийелейди:

Шымбайлы қыз-жигит атларын бағар,
Ат мойнына хинжи, маржанлар тағар,
Айтта, тойда ымлап қасларын қағар,
Сүмбил шашлы қызлары бар Шымбайдың

[«Шымбай», 2:268]

Шымбай халқының турмысында көп ғана тарийхый әҳмийетке ийе ўақыялар болып өткен. Бундай ўақыялар тарийхый қосықларда өз сәўлелениўин тапқан. Олардың ишинде канал ҳәм жаплардың қазылыўына байланыслы дөреген қосықлар да бар:

Шымбайға жыйнады алған белдарын,
Халыққа салды белдар салдарын,
Хәмелдарлар таўып қойды сәрдарын,
Халық тилеклес болып қала баслады.

[«Жети үйге бир белдар», 2:390]

Шымбай жайдың дәрўазасын айналды,
Залым яўмыт Шымбай жайды қоймады,
Қалтада дән, шанашта ун қалмады,
Қалай-қалай заман болды яранлар.

[«Яранлар», 2:395]

Шымбай атамасы муҳаббат темасында жазылған халық қосықларынан да орын алған. Мәселен, гөззаллықты тәриппеген бундай мазмундағы қосықларда Шымбай топониминиң өнимли қолланылғанын көремиз:

Әй яранлар шәҳри Шымбай ишинде,
Дүнъяда бир пери келген қусайды,
Хәрким көрсе сол перини түсинде,
Кеўлинде мың әрман қалған қусайды.

[«Қусайды», 2:308]

Шымбайдың жоллары тастан да қатты,
Жиберген алмасы палдан да татлы,
Шекеси пөпекли, тумары қатты,
Елинде бармекен биің яр атлы. [2:313]

Халық қосықтарының ишінде хәзіл-дәллек мазмұндағы қосықтар айрықша орынды ийелейді. Оларда халықтың турмыс жағдайындағы ұяқылар хәзіл қатарлар менен сәулелендірілген. Биз Шымбай атамасын сол қосықтарда да ушыратыуымыз мүмкін:

Шымбай барса, Шымбай жолын таппаған,
Жолындағы шеңгеллерін шаппаған,
Өлім келсин Пердебайдың жанына,
Он сегіз жасар қыздың кеулін таппаған. [2:330]

Пашшайы жегдесін қыя жамылған,
Ала өгізді алдына салып айдаған,
Шымбайдың жолында геуишим қалған,
Көрсен билсен, геуишимнен хабар бер. [«Геуишим», 2:331]

Чимбайдағы РайОНО,
Сизге арнап келте ғана,
Жазып едим сәлем нама,
Мүмкін болса оқып жибер. [2:362]

Халық қосықтарында Шымбай аймағындағы басқа да орын атлары қолланылған. Олардың көпшілігі қарақалпақтардың белгилі бір руындағы халық жайласқан этнопонимдер менен байланысты:

Аршан менен Кенегестің арасы,
Ат шаппаға қайым екен даласы,
Жорға минип шығар хәр бір баласы,
Рустем киби жигитлері Шымбайдың
Бир ели – Бақанлы, бир ели – Аршан,
Көрер тамашалар барсалар хәр жан,
Иззет, хүрмет пенен алады мийман,

Әдебиятлар

1. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
2. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
3. Қораев С. Ұзбекистон топонимлари. – Тошкент: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2005.
4. Шымбай районы Тазгара АПЖ мағлыұматы.
5. Шешенлик сөзлер. Әпсаналар. – Нөкис: «Билим», 2015.

Топонимларнинг пайдо бўлиши ва ўзгариши халқ тарихи билан узвий боғлиқ. Географик номлар узок даврлардан бери бор бўлиб, халқ ҳаётида юз берган воқиа ва ҳодисаларнинг номлари, географик объектларнинг табиий белгилари асосида вужудга келган. Ҳар бир давр топонимларнинг пайдо бўлишида ўзининг изини қолдирган. Мақолада Чимбой топонимлари халқ қўшиқлари мисолида ўрганилган. Мазмунан таъриф, маиший турмуш, хазил, муҳаббат қўшиқларида қўлланилган топонимларга таъриф берилган. Уларнинг тумандаги географик жойлашуви ўринлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Появление топонимов и их изменения тесно связаны с историей народов. Географические названия появились на основе событий и явлений, появившихся в жизни народов как естественные знаки географических объектов. Каждая эпоха оставляет свои следы в появлении топонимов. В статье топонимы Чимбая изучены на примере народных песен. Дается определение топонимам, встречающихся по содержанию в любовной лирике, шуточных и жизненных стихотворениях. Указаны также места их географического расположения в районе.

РЕЗЮМЕ

The appearance of toponyms and their change are closely connected with the history of people. Geographical items appeared on the basis of events and phenomena which appeared in the nation's life as essential (natural) symbols of geographical objects. Every epoch leaves its footprint in the appearance of toponyms. In the article the toponyms of Chimbai were investigated on the examples of folk poems. The definitions of toponyms used in love poems, comic and vital poems are given. Their geographical location in the region is shown.

SUMMARY

ИНГЛИС ҲАМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛИРИНДЕ РЕФЕРЕНСЛЕРДИ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛЛАҰ

Х.Дәулетмуратова – ассистент оқытушы
А.Мухаммадияров – студент

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: дискурс анализ, референс, тилшунослик, матн тилшунослиги, макон ва замон, долзарб масала, анафорик, катафорик, эгзофорик, эндофорик, тадқиқ қилиш.

Ключевые слова: анализ дискурса, референс, лингвистика текста, место и время, актуальная проблема, анафорик, катафорик, эгзофорик, эндофорик, исследовать.

Key words: discourse analysis, reference, linguistics, text linguistics, place and time, current problem, anaphoric, cataphoric, exophoric, endophoric, to explore.

Усы дәуирге шекем тил илиминде көп тараўлар изертленген, көлемли мийрас хәм мийнетлер жаратылған, бирак еле де изертлениўи керек болған объектлерди тиллер арасында салыстырмалы түрде үйрениў, өз гезегинде, хәр кандай тил илими ушын пайдалылықты арттырып барады.

Бүгинги күни жоқары оқыў орынларының англис тили хәм әдебияты кәнигелигиниң екенинши басқыш талабалары ушын «дискурс анализ» пәнин оқытыў кең түрде жолға қойылып, ол тил аспектлерди модули сыпатында оқыў бағдарламада берилген болса, өз ишине еки пәнди, яғный

Сонындай мәс болар ели Шымбайдың.
[«Шымбай», 2:268-269]
Ат шаппағаным Тазгараның даласы,
Шашбаў жойтқан маңлайыңның қарасы,
Алып кеткен Бәйекениң баласы,
Шашбаўыңды соннан сора Дәрбийке.
[«Дәрбийке», 2:330]

Қосық қатарларында берилген Аршан, Кенегес этнопонимлері райоңдағы Бахытлы АПЖ аймағындағы қарақалпақлардың усы руў халқы жайласқан орын атлары болса, ал Тазгара (АПЖ) хәзіргі күнде усы ат пенен аталатуғын елатлы пункт.

Тазгара атамасының келип шығыўы хаққындағы пикирлерде Шыныбай (Шымбай)дың Дәўқара, Тазгара, Қуўаныш атлы уллары хәм Шоманай атлы қызы болған. Тазгара топоними усы баласының аты менен байланыслы [1:63; 5:75] десе, басқа мағлыұматларда сол аймақтағы Өтениң шоры деп аталған жердиң бир бөлими қуяштан қара болып кәлдиң басындай жалтырап турғанлығы себепли (Тазқара→Тазгара) келип шыққан [4], –деп келтириледі. С.Қораев Жиззах районында Тазгара (Тасқара) деген орын бар екенлигин айтады [3:200].

Жуўмақлап айтканда, Шымбай топоними халық аўызекі дәретпелириниң ишине халық қосықларында белгилі дәрежеде қолланылған. Бул топоним дәрип («Шымбай»), муҳаббат қосықларында, хәзил-дәллек («Геуишим»), тарийхый («Жети үйге бир белдар») қосықларда өнимли ушырасатуғын болса, ал райоңдағы басқа (Тазгара, Аршан, Бақанлы, Кенегес) географиялық атамалар да халық қосықларынан орын алған. Оларды топлап изертлеў райоң топонимлерин системалы түрде таллаў жасаўға, мәнилерин түсиниўге әмелий жәрдем береді.

Әдебиятлар

1. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965.
2. Қарақалпақ фольклоры. V том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980.
3. Қораев С. Ұзбекистон топонимлари. – Тошкент: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi», 2005.
4. Шымбай районы Тазгара АПЖ мағлыұматы.
5. Шешенлик сөзлер. Әпсаналар. – Нөкис: «Билим», 2015.

Топонимларнинг пайдо бўлиши ва ўзгариши халқ тарихи билан узвий боғлиқ. Географик номлар узок даврлардан бери бор бўлиб, халқ ҳаётида юз берган воқиа ва ҳодисаларнинг номлари, географик объектларнинг табиий белгилари асосида вужудга келган. Ҳар бир давр топонимларнинг пайдо бўлишида ўзининг изини қолдирган. Мақолада Чимбой топонимлари халқ қўшиқлари мисолида ўрганилган. Мазмунан таъриф, маиший турмуш, хазил, муҳаббат қўшиқларида қўлланилган топонимларга таъриф берилган. Уларнинг тумандаги географик жойлашуви ўринлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

Появление топонимов и их изменения тесно связаны с историей народов. Географические названия появились на основе событий и явлений, появившихся в жизни народов как естественные знаки географических объектов. Каждая эпоха оставляет свои следы в появлении топонимов. В статье топонимы Чимбая изучены на примере народных песен. Дается определение топонимам, встречающихся по содержанию в любовной лирике, шуточных и жизненных стихотворениях. Указаны также места их географического расположения в районе.

РЕЗЮМЕ

The appearance of toponyms and their change are closely connected with the history of people. Geographical items appeared on the basis of events and phenomena which appeared in the nation's life as essential (natural) symbols of geographical objects. Every epoch leaves its footprint in the appearance of toponyms. In the article the toponyms of Chimbai were investigated on the examples of folk poems. The definitions of toponyms used in love poems, comic and vital poems are given. Their geographical location in the region is shown.

SUMMARY

ИНГЛИС ҲАМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛИРИНДЕ РЕФЕРЕНСЛЕРДИ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛЛАҰ

Х.Дәулетмуратова – ассистент оқытушы
А.Мухаммадияров – студент

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: дискурс анализ, референс, тилшунослик, матн тилшунослиги, макон ва замон, долзарб масала, анафорик, катафорик, эгзофорик, эндофорик, тадқиқ қилиш.

Ключевые слова: анализ дискурса, референс, лингвистика текста, место и время, актуальная проблема, анафорик, катафорик, эгзофорик, эндофорик, исследовать.

Key words: discourse analysis, reference, linguistics, text linguistics, place and time, current problem, anaphoric, cataphoric, exophoric, endophoric, to explore.

дискурс анализ хәм коммуникатив лексика пәнлерин алған. Дискурс анализ күнделикли пайдаланылатуғын текстлер, тил хәм оның пайдаланыўы арасындағы бир-бири менен байланысты үйретеди. Ол 1960-1970-жыллардағы лингвистика, семиотика, психология, антропология хәм социология сыяқлы хәр түрли пәнлер қатарында раўажланған. Сондай-ақ, Мак Картидин пикирине көре, дискурс анализ барлық жазба текстлерди хәм күнделикли адамлар сәўбетин, яғный аўызекі сөйлеўди изертлейтуғын пән [1:5].